

Op deze wijze zijn de grondslagen van het pausdom gelegd, nadat de kerk haar beschreven organisatie met Rome als middelpunt had verkregen.

HOOFDSTUK II.

Botsing tusschen de keizervereering en de kerk.

Terwijl de kerk aldus hare inwendige aangelegenheden regelde en zich innerlijk versterkte, stond zij naar buiten bloot aan eene vervolging, die zich ontwikkelde tot een worsteling op leven en dood.

Tot eene juiste beoordeeling van den strijd in het romeinsche rijk eerst tegen de christenen en daarna tegen de kerk, moet allereerst in het oog worden gehouden dat de romeinen den godsdienst niet beschouwden als een geloof, in bepaalde leerstellingen uitgedrukt, maar als eene getrouwe waarneming van zekere godsdienstige ceremonies, in hare oude, nauwkeurig voorgeschreven vormen. Men zou kunnen zeggen, dat de romein met zijne goden verkeerde als een goed zakenman, die den goden gaarne gaf wat hun naar voorvaderlijke zeden toekwam, maar die dan ook van hunnen kant gelijke bescherming voor zich verwachtte als zij zijne voorvaderen hadden verleend. In zooverre was hij en practisch en conservatief. Wél sloot men de vereering van vreemde goden niet uit, ja vereerde men hen zelfs niet zelden op haar eigen wijze, uit voorzorg dat zij niet tot vijanden werden gemaakt, nadat het volk, dat hen diende, was overwonnen, doch dit veranderde niets aan de vaste overtuiging, dat de oude godsdienst onveranderd moest blijven, zooals hij eenmaal was. De godsdienstige voorstellingen van den romein mochten van lieverlede allerlei wijzigingen ondergaan, de godsdienstige verplichtingen bleven dezelfde en moesten geregeld worden nagekomen.

In het eerst viel het den romeinen nog niet op, dat de christenen, door de gewone godsdienstige gebruiken te verwaarloozen, in botsing kwamen met den officieelen godsdienst. Want men beschouwde hun godsdienst als eene variatie van het jodendom, zoodat daarop de gunstige bepalingen van toepassing waren, die hiervoor golden. En dat kon geen kwaad, omdat die godsdienst immers aan een bepaald volk was gebonden, dat, hoe stroef en trotsch ook, niets vermocht tegenover het machtige romeinsche rijk.

Maar dit werd geheel anders, toen uit den klimmenden haat der joden tegen de christenen duidelijk bleek, dat dezen geheel iets anders dan de joden bedoelden, en het christendom, vooral na de verwoesting van Jerusalem, steeds meer als een zelfstandige godsdienst, buiten het joodsche land, in verschillende deelen van het romeinsche rijk optrad. Het ergerde den heidenen dat de christenen zich onttrokken aan de godsdienstige feesten en maaltijden; dat zij de tempels niet meer bezochten; zoo goed als geen ambten

begeerden en zich onverschillig toonden voor romeinsche en grieksche cultuur, die de trots der bevolking waren. Met argwaan begonnen die menschen aan te zien, die godloochenaars schenen en, als het ware verachtende wat de lust en het leven der heidenen was, het volle leven meden. Al spoedig gingen dan ook kwade geruchten omtrent de kringen, waarin zij zich plachten af te zonderen. En talentvolle schrijvers stookten niet zelden dat vuur aan.

Dientengevolge gebeurde het meermalen dat de overheid, ter wille van het volk en de rust onder het volk, meer dan haar lief was, vervolgingen toeliet of zelf beval. In zooverre stonden dikwijls de onderdanen van den cesar meer schuldig aan christenvervolgingen dan de cesar zelf.

Toch zouden dezen zich van lieverlede, naarmate het christendom verder doordrong, er beslister tegen keeren en eindelijk zelf de bitterste vervolgingen gelasten. De cesars en de christenen botsten namelijk op het punt der keizer-vereering. Hieruit ontstond ten slotte de strijd op leven en dood.

Langzamerhand toch had het geloof aan de goddelijkheid van den vorst, dat in het oosten onder de grieken in Azië was ontstaan, zijn weg ook naar de romeinen gevonden. Julius Cesar had reeds bij zijn leven goddelijke eer genoten; na zijn dood hadden de senaat en het volk hem als *divus Julius* eene plaats in de rij der goden gegeven, waarna de voortdurende aanbidding dezer godheid was bevolen. Doch daarbij bleef het niet. Spoedig volgde op de vereering van de gestorven heerschers, die van hen, welke nog leefden. Reeds Augustus moest zich bij zijn leven goddelijke eer laten welgevallen. Ook in dezen was het grieksche oosten voorgegaan. In Pergamum en Nicomedië in Klein-Azië waren reeds in 29 v. Chr. tempels te zijner eere opgericht; te Lugdunum was door Drusus in 12 v. Chr. een altaar aan hem gewijd. Niet lang daarna verrezen langzamerhand in alle provincies voor hem tempels en altaren. Ja, deze eeredienst van den keizer werd weldra zóó algemeen dat hij de band werd, die de verschillende door Rome onderworpen volken tot een eenheid samenbond. Hij werd in iedere aan haar gehechte provincie het zichtbaar en mysterieuze teeken van de macht van den overwinnaar en de grootheid van zijn rijk. In één woord: de keizer-vereering symboliseerde Rome's kracht.

En daar komt nu het christendom met zijn principieel verzet tegen dezen eeredienst. De christenen weigeren daarom den wierookkorrel voor den keizer te ontsteken. Want Jezus Christus heeft gezegd: „Den Heere, uwen God zult gij aanbidden en Hem alleen dienen.” Geen mensch, maar God alleen komt dus de aanbidding, de goddelijke vereering toe. Gaarne willen zij den keizer geven dat des keizers is. Met Paulus erkennen zij de machten, die er zijn, van God verordend. Maar nooit zullen zij den aardschen vorst op één lijn stellen met God. Want dezelfde mond, die sprak: „Geef den

keizers dat des keizers is", heeft ook gezegd, en wèl in ééne adem: „Geeft Gode dat Gods is". En Gods is de gebogen knie — en zijn de gevouwen handen.

Wij hebben slechts de geschriften der oudere kerkvaders op te slaan, om te weten met welk een beslistheid dit standpunt werd ingenomen en hoe zij zich beijverden om enerzijds bij de keizers het noodzakelijke daarvan te bepleiten en anderzijds de christenen in dezen tot trouw aan hunne belijdenis aan te sporen.

Reeds Justinus de martelaar, die in 166 te Rome onder Marcus Aurelius ter dood werd gebracht, schreef onder diens voorganger Antoninus Pius, waarschijnlijk kort na 150, zijne „Apologia" aan dezen keizer. Daarin wordt, naar aanleiding van Jezus' woord, op den voorgrond gesteld, dat de christenen den keizers, als hunne wettige overheden, gaarne de eer geven, die men hun is verschuldigd. Daarom zijn zij onder anderen zeer nauwgezet in het betalen hunner belastingen. Ook gedenken zij de keizers in hunne gebeden, waarbij zij in het bijzonder vragen, dat de Heer hen hunne macht met verstand leere gebruiken. Maar tevens staat vast, dat zij geen enkelen keizer aanbidden. Want de aanbidding komt alleen God toe ¹⁾. Tatianus, die niet later dan 155 zijne „Oratio ad Graecos" schreef, stond op hetzelfde standpunt. Alleen drukte hij zich nog wat pittiger uit in deze woorden: „Een mensch moet men menschelijk eeren; God alleen moet men vreezen. Liever dan Hem verloochenen, zal ik sterven." ²⁾ Ook voor Theophilus, den bisschop van Antiochië, die zijn geschrift „Ad Autilycum" tusschen 180 en 190 te boek stelde, is de Heilige Schrift het uitgangspunt zijner beschouwingen. Daarom beveelt hij zijne geloofsgenooten de overheden onderworpen te zijn en voor hen te bidden „opdat wij een gerust en stil leven leiden mogen in alle godzaligheid en eerbaarheid" (1 Tim. 2 : 2). Aan zijne weigering de godheid van een gestorven keizer te erkennen, voegt hij de eigenaardige opmerking toe, dat de keizers vanwege hun heidensch geloof veeleer tot degenen moeten worden gerekend, die God niet hebben gehoorzaamd en daarom de onsterfelijkheid niet hebben verkregen. De keizer is een mensch, die door God is aangesteld om rechtvaardig te oordeelen, niet om te worden aangebeden. Evenmin als aan onderdanen de titel van keizer toekomt, komt aan de keizers die der goddelijkheid toe.

Ook Irenaeus, bisschop van Lugdunum, leerling van Polycarpus, schreef in zijn: „Adversus haereses" omstreeks 200 in denzelfden geest. Enerzijds legt hij sterken nadruk op den eisch van Paulus in Romeinen 13, anderzijds stelt hij in het licht, dat noch Jezus noch de apostelen ooit iemand anders God genoemd hebben dan den alleen waren God. Uit Rom. 13 trekt hij de slotsom, dat men aan de overheid de verschuldigde belasting moet voldoen, gelijk Jezus

¹⁾ Just. Apol. 1 : 17.

²⁾ Tat. Or. 4 p. 4. 23.

deed, ja, dat men in hen, die haar innen, beampten Gods moet zien, in zooverre zij door Hem op hunnen post zijn gezet. Want geen christen mag vergeten, dat de overheid door God is ingesteld in het belang der onderdanen en tot handhaving der gerechtigheid. Voor de wijze, waarop zij die taak vervult, is zij voor God verantwoordelijk. God zal haar richten, wanneer zij verkeerd handelt ¹⁾. Uit het andere, namelijk dat de Almachtige alleen God wordt genoemd, leidt hij de zonde der keizer-vereering af. Clemens Alexandrinus veroordeelt in zijne „Stromateis”, omstreeks 200 geschreven, de keizers, die goddelijke eer begeeren, zeer scherp en stoutmoedig, als hij zegt, dat het door inbeelding opgeblazen menschen zijn, die zichzelf tot goden maken en zulke eerbewijzen, vol zelfverheffing, voor zichzelf gebieden. Niemand mag zichtbare en sterfelijke goden aanbidden. En zijn beroemde leerling Origenes drukt het spoor van zijn leermeester, als hij kort en goed zegt : „Voor een christen is de keizer slechts een mensch en geen god” ²⁾.

Tertullianus herhaalt dit alles klaar en uitvoerig in zijne : „De Idololatria” ³⁾. „Wat den eerbied voor koningen en keizers aangaat, zoo is ons duidelijk voorgeschreven dat wij in gehoorzaamheid aan de overheden en vorsten en machthebbers moeten volharden, maar binnen de grenzen van de tucht en in zooverre wij ons daarbij verre houden van afgoderij.” Hij plaatst daarbij den christenen het voorbeeld der drie jongelingen voor oogen, die Nebucadnezar in alles gehoorzaam waren behalve waar het de aanbidding gold van zijn beeld. En hij voegt er aan toe dat zij daarmede handelden in den geest van den Heer, die gebod den keizer te geven, dat des keizers is en Gode dat Gods is. Den keizer nu komt de belasting, maar God komt de geheele persoonlijkheid van den christen toe. Ongetwijfeld is de keizer de eerste van allen ; hij staat zelfs boven al de goden der heidenen. Maar hij staat onder God, door Wien hij is aangesteld en aan Wien hij Zijne grootheid dankt. Daarom doen de christenen iets beters voor de keizers dan hunne heidensche onderdanen, wanneer zij, in plaats van voor hen dwaze offeranden te brengen, die toch niets helpen, den eenigen, waarachtigen God smeeken, dat Hij hun moge geven een lang leven, eene vaste heerschappij, een rustig huis, dappere soldaten, een trouwen senaat, een braaf volk en vrede op aarde.

Op deze wijze onderwezen de oudste christenleeraars de gemeente. Het was van hen trouw en moedig. Gehoorzaamheid aan de eenmaal gestelde overheid werd bevolen, mits zij zich niet plaatste op den troon van God en aanbidding vroeg. En duizenden hebben in leven en sterven bij dien eisch des Evangelies volhard, niettegenstaande daardoor het bitterst lijden door hen moest worden geleden.

¹⁾ Irenaeus adv. haer. V, 24.

²⁾ Origenes: Exhortatoria ad Pioniam 34, p. 283.

³⁾ Tertullianus: de Idol. 15, I p. 94, 13; 94, 17; 193, 7.

Juist omdat het christendom die keizer-vereering niet kon aannemen, hebben alle keizers van Domitianus af tot Constantijn, den eersten christenkeizer, dien godsdienst wegens majesteitsschennis, dat was heiligschennis, verboden. Slechts was er bij hen verschil in de wijze, waarop zij dit deden.

Toen Domitianus het christendom verbood, liet hij de uitvoering geheel aan den wil of willekeur van de stadhouders in de provincies over. Zij konden het begrip heiligschennis ruim of eng opvatten; zij behoefden geen aanklacht af te wachten om de vervolging te gelasten; zij konden derhalve de christenen eigenlijk straffen, wanneer zij wilden. Trajanus bracht in dit opzicht eene gunstige verandering. Geen proces mocht er meer tegen de christenen op touw worden gezet, voordat er een aanklacht tegen hen was ingediend. Men mocht hen dus niet opsporen. Bovendien werd de publicatie van anonieme aanklachten verboden. Tegenover deze gunstige beschikkingen stond echter onwankelbaar vast, dat wie op bepaalde gronden was aangeklaagd en voor de overheid beled een christen te zijn, op die bekentenis alleen werd veroordeeld. Hij werd dan niet gevonnist op grond van iets dat hij vroeger gedaan of nagelaten had, maar uitsluitend omdat hij bekend had een christen te zijn. Want daarmee had hij implicite verklaard de keizers niet als goden te willen vereeren, in één woord schuldig te staan aan heiligschennis. Zulk een behoorde tot de ἄθεοι en ἄσεβεις.

Ook onder Hadrianus en Antoninus Pius hadden de christenen het betrekkelijk goed. Eerstgenoemde verzette zich tegen alle pogingen om door petitie op groote schaal de stadhouders tot vervolgingen te bewegen; laatstgenoemde weigerde nieuwe maatregelen te nemen, die voor hen schadelijk konden zijn.

Veel strenger werd echter de toepassing van het verbod van den christelijken godsdienst onder Marcus Aurelius. Hij beval opsporing en bestraffing van hen die nieuwe secten en godsdiensten invoerden en daardoor het volk in beroering brachten. Men hoeft niet te vragen aan hoevelen hier eene welkome gelegenheid werd geopend om hun tegenzin en haat tegen de christenen te luchten. De meest leugenachtige beschuldigingen leidden tot het brengen van christenen voor den rechter. Waren zij dáár eenmaal, dan kostte hunne christelijke belijdenis hun den dood. Hoevelen hebben dientengevolge den marteldood ondergaan! Septimius Severus ging in strengheid Marcus Aurelius nog te boven. Vooral de overgang tot het christendom strafte hij zwaar, met het doel het geloof van de jongeren op een ernstige proef te stellen en hen voor het heidendom te behouden. Tevens verbood hij alle christelijke propaganda. Maximinus de Thraciër wierp het weder over een anderen boeg en muntte het vooral op het leven van de bisschoppen. Het was echter voor de kerk een geluk dat deze voor haar zóó gevaarlijke maatregel slechts zeer sporadisch werd toegepast.

Maar dit alles stond in geene vergelijking met het optreden van

mannen als Decius, Valerianus en Diocletianus. Is er onder Marcus Aurelius en Septimius Severus veel ellende doorstaan, onder de genoemde drie keizers werd het geheele christendom met den ondergang bedreigd. Ruwer en vijandiger dan ooit te voren is de staat toen tegen christendom en kerk opgetreden. Decius nam het wreed besluit om alle christenen, vrouwen en kinderen ingesloten, voor de keuze te plaatsen van of den ouden romeinschen godsdienst te omhelzen of het leven in te boeten. Tevens organiseerde hij de vervolgingen. Hij liet namelijk, voordat deze begonnen, een edict aan de stadhouders in de provincies toezenden met opgave van alle bepalingen, die wat den tijd en de wijze der vervolgingen betreft, in acht moesten worden genomen. Op denzelfden dag en op dezelfde manier hadden deze dan overal in het rijk plaats. Keizer Valerianus varieerde dit stelsel van vervolging door het vooral te munten op de bisschoppen, de hogere standen en de keizerlijke omgeving, voor zoover zich daaronder christenen bevonden. Ook liet hij de kerken, zooveel hij kon, vernielen en ontnam hij de gemeenten hare kerkelijke goederen. Doch de vreeselijkste en langdurigste vervolging hadden de christenen te doorstaan onder keizer Diocletianus.

Dit was alleszins begrijpelijk. Nadat deze keizer door gelukkige oorlogen het romeinsche rijk uitgebreid en uitwendig versterkt had, maakte hij, zooveel hij vermocht, een einde aan de oude, republikeinsche aanspraken van den senaat, terwille van de vestiging eener absolute monarchie. De keizers zouden voortaan niet meer op grond van hunne erkenning door den senaat, maar krachtens hun eigen recht heerschen. Ja, de theorie van het goddelijk recht van den heerscher gaat zich vormen. Onder Diocletianus wordt het vaststaand, officieel gebruik om den keizer aan te spreken als „dominus” of Heer. Voor het adjectief „keizerlijk” treden de uitdrukkingen „heilig” en „hoogheilig” (sacer en sacratissimus) in de plaats. De oostersche gewoonte om aan het hof de knie voor den vorst te buigen, wordt aan het zijne ingevoerd. De toegang tot den keizer wordt zeer bemoeilijkt en aan allerlei ceremonies gebonden; in het openbaar verschijnt hij bij feesten en plechtige audiënties in de kostbaarste kleedij, met goud en edelgesteente beladen. In één woord: een nieuwe nimbus omgeeft den cesar, den absoluten monarch, van wien het straks zal heeten, dat de godheid de keizerlijke macht den menschen als eene levende wet heeft gegeven, waaraan zelfs de wetten van den staat onderworpen zijn.

Waar zulk een geest in de hoogste regeeringskringen heerschte, moest van zelf de botsing tusschen den cesar en de christenen heviger worden dan ooit te voren en een strijd op leven en dood volgen. En dat te meer omdat men in Diocletianus met een keizer had te doen, die een groote mate van eerbied koesterde voor de instellingen en zeden zijner voorvaderen, vooral op godsdienstig

gebied en die zelfs datgene wat uit den ouden godsdienst gevaar liep weg te sterven, op alle mogelijke wijzen nieuw leven poogde in te blazen. En wat de politieke positie van den persoon des keizers en wat zijne persoonlijke inzichten betreft omtrent de beteekenis van den staatsgodsdienst voor het volk, stonden derhalve de christenen principieel scherper tegenover hem dan tegenover één zijner voorgangers en hij wederkeerig tegenover hen. Het is dan ook niet te verwonderen, dat, al had Diocletianus in het eerst geen onwillende houding tegenover de christenen aangenomen, afkeerig als hij er van was, den strijd met hen te doen ontbranden, de macht en de logica der feiten hem ten slotte tot den felsten vervolger van hen hebben gemaakt.

Den doorslag daarbij heeft de stijgende macht der kerk in zijne dagen gegeven. Deze laatste met hare universeele organisatie was langzamerhand een staat in den staat geworden, op wiens inwendig leven de keizer hoegenaamd geen invloed uitoefende, en wiens burgers slechts in zooverre aan hem gehoorzaam waren, als hun geweten het toeliet. Tegenover haar als zoodanig was nu juist onder Diocletianus scherper dan onder één zijner voorgangers de universele organisatie van den wereldlijken staat komen te staan, door het uitwisschen van de onderscheiding tusschen Italië en de provincies en de ontroning van Rome als oude hoofdstad des rijks. Beide, kerk en staat gevoelden zich niet meer aan eene bepaalde natie gebonden en waren internationale machten van den eersten rang geworden. Ten slotte had dan ook de keizer slechts deze keuze: of zich stellen aan de spits der machtige christelijke beweging of haar bestrijden met alle denkbare middelen.

Diocletianus koos het laatste.

In zijn eerste edict werden alle godsdienstige samenkomsten van de christenen verboden; de handschriften van den bijbel moesten ingeleverd en vernietigd worden; alle kerken moesten worden verbrand. Alle christelijke staatsambtenaren werden, onder bedreiging van het verlies hunner waardigheid, verplicht tot het brengen van offers. Elk christen zou zijne rechten als burger verliezen; christelijke slaven zouden nooit vrij kunnen worden. Bij het gerechterlijk onderzoek tegen christenen zou het gebruik van foltertuigen zijn geoorloofd. Bij een tweede edict werd bevolen alle voorgangers der gemeenten gevangen te nemen. Een derde edict eischte dat alle gevangen genomen christenen, die niet vrijwillig offerden, op de manier die men het best vond, daartoe zouden worden gedwongen. Eindelijk kwam een vierde edict de provinciale en plaatselijke overheid verplichten de christenen zonder onderscheid, op de wijze die zij goedvond, te doen offeren. Ook de troonafstand van Diocletianus bracht den christenen geene verlichting. Want Galerius en zijn medekeizer Maximinus waren hunne niet minder woedende tegenstanders. Laatstgenoemde liet verdichte Pilatusacten verspreiden, waarin Jezus werd gesmaad,

en die de kinderen op school van buiten moesten leeren ; hij deed de oude lasteringen tegen de christenen overal publiceeren, alsof zij waarheid bevatten ; een hoog staatsambtenaar Hiërocles stelde op zijn last een smaad- en strijdschrift tegen de christenen op ; hij drong de steden verzoekschriften bij hem in te dienen tot hunne vervolging. Ook beproefde hij eene vernieuwing van het oude geloof door het weder-oprichten van vervallen tempels, de aanstelling van vele priesters, de benoeming van een opperpriester in elke provincie, die een militaire eerewacht te zijner beschikking kreeg. In één woord : Maximinus spande zich, zoowel door zijne poging om het christendom te verdeelen als het heidendom te releveeren, in tot eerherstel van den romeinschen cultus.

Geen van beide is hem echter gelukt. Zelfs heeft hij in Juni 313 zijne goedkeuring moeten hechten aan het tolerantie-edict van Milaan, dat Constantijn uitvaardigde en den overgang tot het christendom onvoorwaardelijk vrijliet.

Het zou begrijpelijk zijn indien, bij al den tegenstand, dien de christenen van den romeinschen staat gedurende de eerste drie eeuwen, nu eens in mindere dan in meerdere mate, ondervonden, men in hem om die reden een creatuur des duivels had gezien. Ongewijfeld zijn er dan ook dezulken geweest. Hippolytus, bisschop van Rome, leerling van Irenaeus, noemde in zijn commentaar op Daniël, dien hij ongeveer 202 schreef, het romeinsche rijk naar zijn wezen satanisch, met aanhaling van 2 Thess. 2 : 9 ¹⁾. Origenes was wèl niet zoover gegaan, maar had toch wetten, die niet overeenkomstig de goddelijke wet waren, als duivelsche wetten gekarakteriseerd, die men niet behoefde, ja mocht gehoorzamen ²⁾. Tertullianus zag met minachting op staatsambten als praal van den duivel en zijne engelen neer ³⁾. Doch bij dit laatste mag men reeds niet uit het oog verliezen, dat voor het bekleeden daarvan meer wordt gewaarschuwd uit vrees dat de christenen daardoor van het hoogste zouden worden afgeleid, dan uit minachting dier ambten als zoodanig. Clemens Alexandrinus moge zijn gunstig oordeel over de wetgeving en in het algemeen over den staat, tijdens de vervolgingen door Septimius Severus, hebben gewijzigd, toch verleidt hem dit niet tot de opvatting van de joodsche apocalypsen, die wereldstaat en duivelenrijk als synoniemen beschouwden. En het blijft opmerkelijk, dat juist verscheidene kerkvaders vierkant tegen die apocalypsen in, den staat, als eene schepping Gods, eene hooge roeping toekennen en van een verbond tusschen hem en de kerk grooten zegen voor het romeinsche rijk, ja voor geheel de wereld verwachtten !

¹⁾ Hippolytus in Dan. IV, 9, 2 p. 206, 16.

²⁾ Origenes contra Celsum V, 37, p. 232 ; I, 1, p. 20, vg. V, 40, p. 242.

³⁾ Tertullianus : de Corona 13, 1, p. 452, 6, hae enim erant pompae diaboli et angelorum ejus, officia saeculi, honores, sollemnitates.

Dubbel verheven was deze opvatting, waar zij gehuldigd en vastgehouden werd in een tijd, toen de staat het christendom verbood, de christenen betrekkelijk weinig vermochten en zooveel door hem leden. Hier openbaarde zich één der schoonste zijden van het christelijk geloof.

Zoo heeft Justinus de martelaar er in zijne Apologia den nadruk op gelegd, dat kerk en staat niet tegenover elkander staan, maar een gemeenschappelijk doel nastreven. Beide toch begeeren den vrede en stellen alles in het werk om hem te verkrijgen. Met het oog daarop wijst hij den keizer op de groote diensten, die in dit opzicht de christenen hem kunnen bewijzen, daar dezen in het bijzonder pioniers van den vrede zijn. Op nog schooner wijze ontwikkelt Melito, bisschop van Sardes, dergelijke gedachten in zijne ongeveer 165 aan keizer Marcus Aurelius gerichte Apologie. Hij neemt daarin een verband aan tusschen de groote ontplooiing van de staatsmacht onder Augustus en de toenemende verbreiding van het christendom, en waagt tegenover den keizer de stelling, dat de voortdurende bloei van het rijk slechts is verzekerd, wanneer hij, op het voetspoor van vroegere cesars, het christendom in bescherming neemt. Hier werd dus, toen het christendom nog zóó zwak stond, reeds de gedachte uitgesproken dat daarin eene geestelijke kracht schuilt, die niet alleen het geheele staatkundig- en volksleven ten goede kan komen, maar ook voor zijne ontwikkeling en behoud beslist onmisbaar is. Kerk en staat behoeven niet vijandig tegenover elkander te staan, maar voeren in nauw verbond met elkander het volk op tot een hooger trap van geluk. Vinden wij hier niet reeds in beginsel de eenig juiste verhouding tusschen beide geteekend? Hippolytus waagt in zijn commentaar op Daniël zelfs eene poging om in één enkel opzicht den invloed van de kerk op den staat aan te wijzen. Het voorbeeld van Jezus om uit alle volken een kring van vromen samen te brengen tot het voeren van den grooten geestelijken strijd, heeft het romeinsche rijk in zooverre nagevolgd, dat het op dezelfde wijze uit alle volken de besten vereenigt, oefent in den krijg en hun den naam van romeinen geeft. Het parallelisme tusschen het christendom en den romeinschen staat is dus niet ontstaan doordat het eerste zich de levensvormen van dezen laatsten ten nutte maakte, maar omgekeerd, doordat deze laatste uit wedijver een en ander van het eerste overnam. Zelfs op een staat, die volgens Hippolytus in zijn wezen duivelsch is, oefent het christendom nog zulk een invloed uit. Ja, Origenes ontwerpt een beeld der toekomst, waarin het godsrijk zoowel den romeinschen staat als de andere staten in zich zal opnemen en in waarheid een goddelijke wereldstaat zal zijn. Worden hier geen beginselen gehuldigd en idealen gekoesterd, die niet alleen bewijs leveren van den diepen blik, dien deze mannen in de beteekenis van het Christendom hadden geslagen, maar die ook nog stof bieden ook voor den onderzoeker van onzen tijd naar de rechte verhouding van kerk en staat in de twintigste eeuw?